

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Masticatio Mortuorum

A CSÁMCSOGÓ HOLTAK

Összefoglalás ♦ *A masticatio mortuorum (Schmatzen der Toten) hiedelme négy motívumra épül: 1. a halott életjelenségeket produkál, 2. éhséget érez, 3. szemfedőjét, ruházatát, vagy önnön testét rágva csámcsogó hangot hallat, 4. családtagjaira, illetve közösségére nézve veszélyes, gyakran járványt terjeszt. A hiedelem egyértelműen a vámpír-hiedelemkörhöz kapcsolódik, ám klasszikus formájában kizárólag a német népesség körében azonosítható. A cikk a masticatio mortuorum hiedelmének, illetve 17-18. századi magyarázatainak történetét foglalja össze: a szerző feltevése szerint a magyarázattípusok változásai a halálszemlélet korabeli változásait is modellálják.*

A holttesttel kapcsolatos fizikai jelenségek minden időben fölkeltek az emberek figyelmét. E jelenségek – például a holttest mozgása, vérzése, hang- vagy fényjelenségei, mumifikálódása, szőrzetének, körmének növekedése stb. – magyarázataiban sokáig természetesen a hiedelmek játszották a fő szerepet. A 17. században lassan eluralkodó racionalizmus azonban már egyre inkább törekedett arra, hogy a jelenségeket fizikai tényekkel támassza alá, illetve, hogy e tényekre természettudományos magyarázatokat adjon. A tudományos, fizikai, kémiai megfigyelések kezdetben a hiedelmek kiegészítéseképpen, velük keveredve jelentek meg, a 18. század közepére azonban már mindenfajta – tanult ember számára – elfogadható magyarázat csakis rájuk épülhetett.

A magyarázattípusok efféle változása jól megfigyelhető egy sajátos, eddig kevésbé ismert és ismertetett hulla-jelenség kapcsán, amelyet a korabeli szakirodalom „masticatio mortuorum”-nak, vagyis a holtak rágásának, csámcsogásának nevezett. A következőkben ezt a különös jelenséget, helyesebben a hozzá fűződő babonák és tudományos magyarázatok történetét szeretném bemutatni avégett, hogy segítségével ízelítőt kapjunk a gondolkodásmód 17-18. századi, nagy jelentőségű változásaiból.

A *masticatio mortuorum* – úgy látszik, kizárólag a német népesség körében elterjedt – *hiedelmének* lényege a következő: a halott, illetve a holttest¹, vagy mert a szájába került a halotti lepel, vagy mert temetése során hibát követtek el, vagy pedig pusztán azért, mert életét ily módon kívánja fenntartani, sírjában ruházatát, szemfedőjét vagy önnön testét rágja. Eközben a disznó csámcsogására emlékeztető hangot ad, amely a síron kívül is hallható, és különösen a halott rokonaira nézve rontó hatású. A *masticatio mortuorum* jelenségében a járványokkal kapcsolatos motívumok is fellelhetők. A hagyomány tehát a következő motívumokra épül: 1. eleven holttest, 2. a holttest éhsége, a szemfedő rágása, 3. hangjelenségek, 4. rontó, járványterjesztő hatás, amely kiváltképpen a rokonokkal kapcsolatban nyilvánul meg. A hiedelem egyértelműen – az egyébként szláv eredetű – vámpírhittel rokonítható, a megkülönböztető jegy ez esetben a sajátos hangjelenség említése és a vérivás motívumának hiánya.

A *masticatio mortuorum* (németül *Schmatzen der Toten*) jelenségéről, illetve az evvel a jelenséggel kapcsolatos hagyományról és hiedelemköréről – tudtommal – első ízben Heinrich Kornmann tudósított hosszabban „*De miraculis mortuorum*” című, 1610-ben, Kirchhain-ban megjelent munkájában². Az oldalszámok nélkül kiadott mű hetedik részének 64. fejezetében, Kornmann egy Plutarkhosztól származó görög szólás: „*nekrosz u daknei*”³ (’a halott nem harap’) magyarázata kapcsán megemlíti, hogy a tapasztalat szerint a tetszholtak néha önnön húsukat és ruhájukat falják föl egyéb élelem híján. Kornmann Gerard Schlüsselburg és Luther tekintélyére hivatkozik, majd kijelenti: az az ókortól fogva ismert népszokás, hogy a halott szájába pénzt (oboloszt) tesznek, ennek a szörnyűségnek a megakadályozására szolgál. Noha Kornmann nem említi a „harapós holtakkal” kapcsolatos hangjelenségeket, és határozottan tetszhalottakról beszél, nála már egyértelműen megjelennek a később részletesen is leírt hiedelem alapmotívumai: a szájba került lepel, a rágás jelensége, illetve az eltemetett ember éhsége.

Kornmann után azonban jó fél évszázaddal megszületett az első mű, mely kizárólag e jelenséggel foglalkozott, ráadásul immár tudományos igényvel. A Philippus Rohr elnökletével és egy bizonyos meisseneni Benjamin Frizschius respondensségével⁴, 1679-ben Lipcsében kiadott – bölcsészdoktori – disszertáció a kérdés kapcsán egyértelműen elutasítja mind a tetszhalál, mind pedig a holttest továbbélésének lehetőségét. A *masticatio mortuorum* jelenségét sátáni beavatkozással magyarázza, vagyis azt állítja, hogy a sátán vagy a démon a holttestbe bújik, és így idézi elő a szokatlan fizikai- és hanghatásokat. Rohr – vagy Frizschius – disszertációja a *masticatio mortuorum*-ot mint tapasztalati tényt írja le, számos példát hozva rá a közelmúlt német történelméből. Az említett alapmotívumok: a szájba került lepel,

a halott éhsége és rágása mellett itt már említés esik arról a sajátos, csámcsogó hangról is, amelyet a halott állítólag rágás közben produkál.⁵

Időrendben a következő, a kérdést részletesen tárgyaló szerzőnk, nem más, mint Christian Friedrich Garmann (1640-1708), aki a halottakkal kapcsolatos rejtélyekről kiadott monumentális munkájában különálló, terjedelmes fejezetet szentel a *masticatio mortuorum* hiedelmének.⁶ Garmann szerint a *masticatio mortuorum* jelensége talán a hulla bomlásakor keletkezett hangokkal magyarázható. Felhívja figyelmünket, hogy különösen járványok alkalmával, a tömegsírba vetett női hullák szoktak hasonló – a disznók csámcsogására emlékeztető – hangokat adni, miközben szemfedőjüket rágják. A hiedelem szerinte is tapasztalati tényeken alapul – ezekre több 16-17. századi német példát is hoz. Garmann azt is megjegyzi, hogy a néphit szerint az effajta csámcsogó hang a járvány erősödését jelzi, illetve arra is figyelmeztet, hogy a halott családjából a közeljövőben akár többen is elhunynak. A nép úgy védekezik a következmények ellen, hogy kiássa a holtat, a szájából kihúzza a ruhát, majd a tetemet lefejezi egy ásóval – ennek következtében azután a járvány alábbhagy. Garmann is említi, hogy a halott szájába helyezett göröngy vagy pénz e hang- és rágójelenségek megakadályozására szolgál, és szolgált már az ókori Egyiptomban is. Utal arra is, hogy a tetszhalottak olykor saját húrukba harapnak⁷. Párhuzamokat hoz még az állatvilágból (mus Judaicus, dél-amerikai vérszívó denevér), illetve a mitológiából (Saxo Grammaticus története Asuitról és Asmundról), majd a krétai vámpírokról is megemlékezik, akiknek elhárításképpen szintén fejüket vették, végül avval a következtetéssel zárja eszmefuttatását, hogy ez esetben bizonyára démoni jelenséggel, pontosabban a démon által keltett illúzióval állunk szemben.

Tizennyolc évvel Garmann után egy – a lipcsei Michael Ranft elnökletével, Christian Gottfried Cleeman respondensségével, először 1725-ben megvédett, majd 1734-ben bővítve kiadott – disszertáció már sokkal felvilágosultabb válaszokkal⁸ szolgál. Ranft munkája a legterjedelmesebb tanulmány a kérdésről, összesen 291 oldalból és három részből áll: az első rész a források és adatok történeti-kritikai elemzése, a második „filozófiai”, azaz élettani szempontból elemzi a tárgyat (a hulla vegetatív életének lehetőségét taglalja), míg a harmadik rész – szinte kizárólag – a vámpírokról szóló adatok és cikkek gyűjteményét teszi ki. Ranft kijelenti, hogy tudtával az ő koráig Philippus Rohrius kivételével senki nem írt önálló munkát e tárgyról, majd a korábbi irodalmi adatok alapos felsorolása után részletesen ismerteti az 1725-ös gradiska-kisolovai „Plogojovitz”-esetet (ez a kor hírhedt vámpírbotránya volt a magyar határőrvidékeken). A *masticatio mortuorum* jelenségét és a vámpírjelenségeket tehát egyértelműen azonosítja. A hasonló esetek négy jellemzőjét sorolja

föl: 1. a holtak hangokat adnak és életjelenségeket produkálnak, 2. eszik a ruházatukat, 3. járványokat idéznek elő, 4. veszélyesek rokonaikra nézve. Miután mérlegeli a bizonyítékokat, az egész hiedelmet babonaságnak bélyegzi, és a jelenségeket a vitalitás, a corruptio fogalmáról szóló hosszabb eszmefuttatás után avval magyarázza, hogy a járványok idején a kimerültség és félelemérzet miatt az embereknek tévképzeteik támadnak. Vagyis a vámpírhitet és a masticatio mortuorum hiedelmét egyaránt pszichikai okokkal indokolja, a sírokból hallható különös hangokat pedig – mintegy melleleg – kémiai reakciók eredményének ítéli.⁹

A ranfti gondolatmenet megértése érdekében jó ha tudjuk, hogy Európa tudományos világa 1725-től illetve 1732-től kezdve a magyarországi – helyesebben szerb határőrvidéki – vámpíresetek hatása alatt állott (a délszláv eredetű vámpír szó maga is ekkor terjedt el nyugaton). 1732-től heves nemzetközi tudományos vitai bontakozott ki az – elsősorban német – orvosok között arról, hogy a vámpíresetekre milyen vitalista, pszichológiai vagy kemiatrikus, iatromechanikus magyarázatot lehet adni.¹⁰ Ranft tehát valójában e vita részeseként fogalmazta meg mondanivalóját.

A természettudományos irodalomban a későbbiekben a hiedelemről tudtommal nem esett szó – a babona maga azonban, természetesen, nem tűnt el egy csapásra. Paul Geiger a 19-20. század fordulójáról, német nyelvterületekről származó adatokkal is bizonyítja a hiedelem továbbélését.¹¹ A német néphit szerint a halott vagy a holttest gyakran oly módon próbálja enyészetét megakadályozni, hogy eszik: olykor vért szív – ez a klasszikus vámpír esete –, olykor rokonai, ismerősei életerejét fogyasztja – incubus, ephialtes –, ám néha csupán önnön testét vagy ruházatát falja föl: ez az utóbbi típus kapcsolatos a masticatio mortuorum hiedelmével. A halott néha csupán azért válik „rágó halottá”, mert a halotti lepel, pólya vagy akár egy növény gyökere a szájába kerül: az ilyen holttest képes egész rokonságát magával rántani a sírba. Bizonyos helyeken úgy hitték, hogy a járványban először elhalt személy válik schmatzender Tote-vá, az ilyen halott felül a sírjában, halotti leplét rágja, s amíg ezt a tevékenységét folytatja, az epidémia nem szűnik meg.¹² A 16-17. században gyakran fel is bontották a sírokat, hogy a leplet a halott szájából kihúzzák, illetve a holttestet megcsonkítsák.¹³ A föld alól jövő csámcsogás pusztá meghallása is bajt, halált hozhatott a hozzátartozóra. Geiger arra is felhívja a figyelmünket, hogy ha a halott a síron kívül csillapítja az étvágyát, akkor már nem masticans mortuus-szal, hanem vámpírral van dolgunk.

Az elhárító módszerek, amelyeket Geiger említ, nagyjából azonosak a háromszáz évvel korábbiakkal: ilyen a pénz („Kreuzpfennig”) behelyezése a halott szájába, a tetem kiásása és

ásóval való lefejezése, elégetése, karóval való átdöfése, a temetéskor végzett elhárító szertartás stb. Magyarországon állítólag az ismeretlen betegségben elhunytat kezén, lábán és szívéén át a koporsóhoz szögezték, nehogy meglátogathassa rokonait.¹⁴

Noha a *masticatio mortuorum* hiedelme a német népesség körében igen sokáig eleven maradt, és bár szorosan összefügg a jóval elterjedtebb vámpír-hiedelemkörrel, sem magyar, sem szláv néprajzi leírását nem sikerült meglelnem. A magyarságra a vámpírhit sosem volt jellemző¹⁵, a szlávok és a románok körében pedig nyilván a helyi motívumok erősebbeknek bizonyultak a valószínűleg későbbi (16-17. századi) német hatásoknál (a balkáni vámpír-hit lehetett az archaikusabb forma).

Láthattuk, hogy a *masticatio mortuorum* hiedelmére, illetve az e hiedelemmel kapcsolatos jelenségekre nagyjából százötven év alatt mennyire eltérő magyarázatokat adott a tudomány. Kornmannra még a humanista-reneszánsz szemlélet jellemző. Ő csupán összegyűjtötte a különböző – kizárólag írott – adatokat, és rámutatott a hiedelem létezésére; tartózkodott viszont attól, hogy annak valóságtartalmát vagy okait tisztázza. A hiedelem „fizikai” vonatkozását (és egyik legfontosabb „elkülönítő” motívumát), a halott által kiadott hangot – jellemző módon – meg sem említi.

Rohr disszertációjában ezzel szemben a hangról már szó esik ugyan – vagyis a fizikai tény rögzítése már fontos a szerző számára –, a magyarázat azonban még egyértelműen démonológiai – talán elsősorban azért, mert a tanulmányt nem természettudós, hanem lutheránus teológus írta.

Garmann könyvfejezete néprajzi, mitológiai, lélektani és démonológiai szempontból egyaránt részletes elemzést ad: a hangjelenségek nála központi szerepet játszanak. Noha magyarázata továbbra is démonológiai jellegű, igyekszik utalni arra is, hogy démonnak az emberi psziché fölött van elsősorban hatalma, vagyis e „megfigyelések” nem egyértelműen fizikai tényeken alapulnak. Garmannál tehát – és ez igen fontos – már nem a halottat, hanem az emberi pszichét mozgatja a démon!

Az 1732-ben kiadott Ranft-féle elemzés mai gondolkodásunk számára is elfogadható: a vámpírhit és a *masticatio mortuorum* hiedelmének – jogos – összekapcsolása nyilvánvalóvá teszi, hogy Ranft pontosan tudta, hová helyezze az efféle történeteket. A hangjelenségekre adott kémiai, illetve a hiedelemre magára adott racionális, lélektani magyarázata a mai olvasó számára is teljesen logikusnak és magától értetődőnek tűnik.

E különös hiedelem története kapcsán tehát megfigyelhettük, hogyan vált alig százötven év alatt a démon által mozgatott kísértetből kémiai reakcióknak kiszolgáltatott holttest, s miként jelentek meg a fizikai tények, előbb, mint sajátos tévképzetek bizonyítékai,

utóbb, mint ugyanezek cáfolatai, a kor tudományos irodalmában. Azt is láthattuk, hogy a korban a démonológiai kérdések hogyan lényegültek előbb orvosi-természettudományos, majd végül néprajzi problémákká. Feltevésem szerint ez a 17-18. században végbement, fontos változás nem csak a masticato mortuorum jelenségére, hanem a halállal kapcsolatos hiedelmek zömére általában is jellemző. E rövid áttekintés ezért nem csak tudománytörténeti szempontból lehet tanulságos, hanem talán a halálszemlélet változásainak történetéhez is érdekes adalékkal szolgál.

¹JEGYZETEK

Ez esetben tehát nem kísértéthittel, hanem az „eleven holttest” motívumával állunk szemben.

- ² KORNEMANN, H.: *De miraculis mortuorum*. Kirchhainiae Chatterum, Wolff, 1610. Pars. II. 41., ill. Pars. VII. 63-64. cap. (A könyv oldalszámozás nélküli.) A jelenségre való első utalások azonban már 16. századiak.
- ³ PLUTARKHOSZ: De vita Pompei. 77. c. In: *Párhuzamos életrajzok*. Bp. Helikon, 1965. 828.
- ⁴ A korabeli disszertációkról nem mindig lehetséges eldönteni, hogy a praeses, vagy pedig a praeses által megadott szempontok és irodalom alapján a respondens írta-e. A 17. században azonban még jobbra a praeses művei voltak a tanulmányok. A később említendő Ranft esetében bizonyosan a praeses a szerző.
- ⁵ ROHRIUS, PH. – FRIZSCHUIS, B.: *Dissertatio historico-philosophica de masticatione mortuorum*. Lipsiae, Universitas, 1679.
- ⁶ GARMANN, CH.-FR.: *De miraculis mortuorum*. Dresdae et Lipsiae, Zimmermann, 1709. 106-142. A fejezetcím a következőképpen hangzik: „De cadaveribus, porcorum mandentium instar, in cryptis feralibus sonantibus, vulgo schmatzende Tode.” Garmann könyve rendkívül gazdag forrása a néprajzi és orvostörténeti adatoknak, egyebek közt rövid transzplantáció-, transzfúzió- és anatómiatörténetet is közöl.
- ⁷ SCHOTT, C.: *Physica curiosa, sive mirabilia naturae et artis*. Herbioli, Endter, 1697. (cap. 19. § II.) 438.: Több tetszhalálet említése után – Abraham Bzovius alapján – Joannes Scotus, a neves filozófus 1294-es esetére utal, ő állítólag tetszhalottként eltemetve s magához térve, mindkét kezét megette. Schott azonban kijelenti: mindez pusztán mese.
- ⁸ RANFT, M. – CLEEMAN, CH.-G.: *De masticatione mortuorum in tumulis, oder von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern*. Lipsiae, Martinus, 1728., RANFTIUS, M.: *Tractatus von dem Kauen und Schmatzen de Todten in Gräbern, worin die wahre Beschaffenheit derer Hungarischen Vampyr oder Blut-Sauger gezeigt, auch alle von dieser Materie bisher edierten Schriften recensieret werden*. Leipzig, Martinus, 1734.
- ⁹ Ranft – aki egyébként saját bevallása szerint hitt a kísértetekben – a következőket ajánlja azoknak, akiket a kérdés foglalkoztat: (i.m. 161.): „wenn ja sich etwas zuträgt, da zu unserem Phaenomeno Masticationis gehöret, ist am rathsamsten, dass man sich wenig darum bekümmere.” (Ha tehát olyasmi fordul elő, ami a mi masticatio jelenségünkkel kapcsolatos, a legtanácsosabb, ha az ember keveset foglalkozik vele.)
- ¹⁰ MAGYAR L. A.: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról 1732-1756. *Századok*, 1999./6. 1248-1257. A vita összefoglalását a „Commercium litterarium ad rei medicae et scientiae naturalis incrementum” c. nürnbergi lap közölte 1732-es 11-37. hétdomasaiban.
- ¹¹ BÄCHTOLD-STÄUBLI, H. (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin – New York, De Gruyter, 1987. VI. 814-816.
- ¹² TETTAU, W. J. A., VON – TEMME, J. D. H.: *Die Volkssagen Ostpreussens, Lithauens und Westpreussens*. Berlin, 1837. 277.
- ¹³ KELLER, E. U.: *Das Grab des Aberglaubens*. Frankfurt und Leipzig, 1777-1786. Bd. III. 28.
- ¹⁴ A megjelölt forrás: „Zeitschrift für Rechtsgeschichte 39. 264.” Ez nyilván magyarországi német népszokás volt. A magyar népesség körében ugyanis a vámpírhit vagy a vele kapcsolatos hiedelemkör alig azonosítható.
- ¹⁵ BALÁZS G.: A magyarok „vámpírizmusáról”. In: *Folklór; életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. (Szerk. Balázs Géza, Hála József) Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984. 23-37.